

ВЕРБАЛЬНЫЯ СРОДКІ КАМІЧНАГА Ў “КАМЕДЫІ” КАЯТАНА МАРАШЭЎСКАГА

“Камедыя” Каятана Марашэўскага – адзін з найбуйнейшых арыгінальных помнікаў беларускай літаратуры XVIII ст. Камічны эфект у п’есе дасягаецца ўжываннем як спецыялізаваных, так і (часцей) неспецыялізаваных вербальных сродкаў. Спецыялізаваныя сродкі – такія, для якіх камічная функцыя з’яўляецца асноўнай. Да іх адносяцца іранізмы, якія можна кваліфікаваць як абсалютна-спецыялізаваныя сродкі камічнага, паколькі яны выконваюць функцыю стварэння камізму ўсе без выключэння. Неспецыялізаваныя сродкі – такія, для якіх камічная функцыя не з’яўляецца асноўнай. Гэта ідыялектныя клішэ, умоўныя дыялектызмы, іншамоўныя ўкрапіны, звароткі, экспрэсіўна зніжаныя адзінкі (асобныя лексемы, праклёны, фразеалагізмы), параўнанні, выклічнікі. Важная роля ў рэалізацыі моўнымі сродкамі камічнай экспрэсіі належыць актуалізатарам, а ва ўзмацненні яе – інтэнсіфікатарам (канцэнтраванае і комплекснае ўжыванне сродкаў).

Уводзіны

“Камедыя” напісана ў 1787 г. Каятанам Марашэўскім – прафесарам рыторыкі і паэзіі Забельскага дамініканскага калегіума (в. Валынцы, Верхнядзвінскі раён Віцебскай вобласці). Рукапіс п’есы зберагаецца ў рукапісным аддзеле Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы і змяшчаецца, побач з творамі іншых аўтараў, у зборніку, які датуецца тым самым годам.

Поўны тэкст “Камедыі” з каментарыямі быў упершыню апублікаваны (у адпаведнасці з арыгіналам – лацінкай) акадэмікам У.М. Ператцам у 1911 г. П’еса напісана на беларускай і польскай мовах. Селянін Дзёмка і Яўрэй-карчмар (два з трох асноўных персанажаў) гавораць па-беларуску, а астатнія персанажы (Д’ябал, браты, блазнюкі, Пакутнік) – па-польску.

Кірыліцай вялікія вытрымкі з п’есы надрукаваў акадэмік Я.Ф. Карскі ў 1920 г. у газеце “Беларусь” (№№ 106 і 107). У скарачаным выглядзе твор падаецца і ў “Хрэстаматыі па старажытнай беларускай літаратуры” [1].

Цалкам “Камедыя” публікуецца ў кнігах “Беларуская дакастрычніцкая драматургія” [2] і “Хрэстаматыя па гісторыі беларускага тэатра і драматургіі” [3], у якіх дзеля большай зручнасці рэмаркі, рэплікі персанажаў даюцца ў перакладзе з польскай мовы на беларускую.

У п’есе праўдзіва паказана паднявольнае жыццё прыгоннага селяніна Дзёмкі, надзеленага прыродным розумам, дасціпнасцю. У самыя змрочныя часы каталіц-

кай рэакцыі п'еса “прапагандавала жывую гутарковую беларускую мову, якую забаранялі і праследавалі шляхецкія законы Рэчы Паспалітай” [4, с. 20].

Як адзначае Я.К. Усікаў, “Камедыя” – гэта “найбуйнейшая рэч з вядомых нам арыгінальных помнікаў беларускай літаратуры XVIII ст.”; істотная мастацкая вартасць твора – “камізм сітуацый, камізм характараў, камізм інтрыгі” [5, с. 190-191].

Асноўная частка

Для стварэння камічных сцэн у творы выкарыстоўваюцца наступныя найважнейшыя вербальныя сродкі.

Ідыялектныя клішэ. Гэта словы і выразы, якія, як правіла, маюць адметную форму і / або ярка выражаную экспрэсіўную афарбоўку. Так, у маўленні Селяніна, калі ён звяртаецца да Д'ябла, часта ўжываецца слова *вашэць* ('ягамосць'), напрыклад: *Чы пазнаў, ты, **вашэць**, цяпер нашую бяду? **; *Адкуль ты, **вашэць**, ведаеш а маім іменю? Скажы ж ты, **вашэць**, мне, за што ты так чорны, як чорт?; Калі ты, **вашэць**, не ведаеш і не спытваў яшчэ таго праваца, так і не пытайся; Ты, **вашэць**, мусіш быць дужа мудрым... Скажы ты, **вашэць**, мне, што гэта за падвёнскі?; Ты, **вашэць**, мне дасі сто рублей, калі я дацярплю; Дай жа ты, **вашэць**, на тым мне руку, што калі я дацярплю, грошы мне аддасі; Можа, **вашэць**, адзін так пачцівы, а іншыя не такія.*

Звяртаючыся да ненавіснага яму Д'ябла, апрача слова *вашэць*, Селянін ужывае іншыя ласкальныя ідыялектныя клішэ:

а) простыя (аднаслоўныя) і ўскладненыя (азначэннямі): *А **панічэнку**, а будзь жа ласкаў!; Да, **панічэнку**, каб ты ведаў...; Ці я ж гэтага, **панечку**, спадзяваўся?; Да я гэта, **маспане**, знаю; Ах, **дабрадзею**, змілуйся, даруй; Цяпер, **мой добрадзею**, датрымаю; Добра, **мой добрадзею**, добра; Мой ты **наймілейшы добрадзею!***

б) састаўныя (камбінаваныя): *Што, што ты кажаш, **пане д'ябле!**; А **дабрадзею**, а **панічэнку!**; А **панічэнку добрадзею**, ужо ж цяпер не буду болей таго чыніць; Не ведаю, **пане д'ябле!**; Ты, **вашэць, добрадзею**, паслухай толька...; А **дабрадзею**, а даруй жа ты, **вашэць**, гэты раз; Але ты, **вашэць, мой добрадзею**, калі ты, **вашэць**, гэтак мудры, парадзь мне, якім спосабам я магу быць багатым...; **Важны мосці добрадзею**, ужо ж цяпер кажу, што шчыра папраўлюся, толька прашу цябе, даруй мне гэтак раз.*

Такое ветлівае стаўленне да Д'ябла – гэта не дагодлівасць, не прыстасавальніцтва. Гэта, хутчэй, “выяўленне той мужыцкай хітрасці, без якой, як аб гэтым гаворыцца ў адной з беларускіх інтэрмедый, «даўно б мужыкі пагіблі»” [5, с. 181]. Ва ўжыванні Селянінам ласкальных слоў выяўляецца, такім чынам, не толькі яго імкненне выратавацца ад небяспекі трапіць у пекла, але і прыхаванае высмейванне агіднага яму Д'ябла.

Дыялектызмы. У п'есе гэта словы або выразы, якія не адпавядаюць нормам сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Аднак такія моўныя адзінкі правамерна называць умоўнымі дыялектызмамі [6, с. 83], паколькі ў той час, калі стваралася камедыя, яшчэ не было ўсталяваных літаратурных нормаў. Такія “ненарматыўныя” формы выклікаюць у сучаснага чытача камічны эфект, таму што яны прыкметна адрозніваюцца ад літаратурных адпаведнікаў: [Селянін:] *Ведама – жапоцкая справа; **цюкнець колька** разы цапом, аж зараз яе **ліхо і бярэць** – то **сядзець**, то **ляжэць**, то **колікі падапруць**, толькі чорт **лоньскі** яе **дусіць**, а потым*

* Тут і далей прыклады з кн.: [3, с. 58-115].

яшчэ з гоманам і кляцьбою **пойдзець**; Скажы ты, вашэць, мне, **чы*** душа **маець** вочы? Я ведаю, што маю душу і цела і ў галаве ёсць **дзве вочы...**; Вот цяпер **абачым**, хто каго **пераможэць**. Ён **кажэць**, што мяне **возьмець** да пекла, калі маўчаць не буду. А я кажу, што ён і з родам сваім не **дажджэць**, бо я гатоў сабе губу на калодку замкнуць.

Прыклады ўмоўных дыялектызмаў з рэплік Селяніна: аж зараз **скажэць**; ужо **кажэць**; [сын] не **расцець**; ліха **ведаець**; **мядзвядзёў** на мяне спусці; пакуль тая пара не **прыйдзець**; калі **прыйдзець**; цяпер усе **абачуць**; **чы** возьмеш і **чы** захочаш мае заплаты; **Восека, восека**. (Паказвае ў той бок, адкуль выходзіць Д'ябал.); не **будзець** так другі раз; гарэлкі мне **прынясець**; ведаю я **а тым**, што ён усіх нас **хочэць** мець у пекле; **чы** чорт яму **скажэць?**; **чы** яго **ліхо** на мяне находзіла; **чы** мяне чорт у гэта **ўплутаў?**

Умоўныя дыялектызмы зрэдку сустракаюцца і ў маўленні Яўрэя: Хто гэта **стукаець**, ці не **д'ябал ідзець?**

Іншамоўныя ўкрапіны. У камедыі пераважаюць кантамінаваныя ўкрапіны (элементы “ламанай” мовы). Так, у беларускім маўленні Яўрэя пад уплывам роднай (яўрэйскай) мовы часцей за ўсё назіраюцца адхіленні ад фанетычных нормаў (напрыклад, вымаўленне на месцы шыпячых свецячых): **Ню і за сто ты, разбойнік, цорны год на цябе, мяне клянес і б'есся і сто вінен не аддаес?**; **Ню на цябе пёрны год! Хадзіць я, хадзіць за табою, буць я двойцы ў тваёй хаце, аз ледва тут я цябе знасую.** Калі ты мне аддасі за гарэлку?, **Усё казэ, сто ад'ям, а я даздацца не магу твайго ад'ям.** Арэнду мне трэба цяпер плаціць. **Коньцо, аддай, Ню і сто ты казэсь! І калі ты тагды аддаў, калі абяцаў? Аддай, канецна, цяпер. Узо табе болей верыць не буду, Ну і гдзе я цябе буду сукаць, узо я і так многа за табою нахадзіўся! Лепс ты мяне сукай!** (Здзірае ў Селяніна з галавы шапку.); **Дзёмка, сказы ты мне, як ты ад порта адкаснуўся; Да ню, Дзёмка, сказы ты мне, цы выйграў ты?; Я не хацу, каб мне цорт плаціў, ты сам мне заплаці; Ой, як я напузаўся, і дусы ў мяне не было; Колька ты хочіс; Я сам цуў, сто ён табе абяцаў толька; Ню і сто ты сказіс?**

Як слушна адзначае А.І. Жураўскі [7, с. 366], такое маўленне сведчыць пра тое, як тонка адчуваў аўтар камедыі адхіленні ў арфаэпічных нормах жывой беларускай мовы з боку прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей, якія таксама карысталіся беларускай мовай у зносінах з беларусамі.

Зрэдку ўкрапіны ўжываюцца камбінавана (кантамінаваныя і частковыя): [Яўрэй:] **Ню і сто ты, свіння, не аддаес таго, сто вінен!** (Яўрэй цмокае, а потым мовіць.) **Ой, ой! Вей мір гвалт! І есцо лаесся.** Тут ню (бел. літ. ну), сто (што), (не) аддаес (аддаеш) – кантамінаваныя іншамоўныя ўкрапіны, а выраз з яўрэйскай мовы **Вей мір гвалт** (у беларускамоўным напісанні) – частковая ўкрапіна.

Іранізмы. Іранічна ўжываюцца, як правіла, словы з узуальна станоўчай экспрэсіяй, якія набываюць у кантэксте адмоўна ацэначнае значэнне: [Селянін:] **Ты, вашэць, мусіш быць дужа мудрым, бо калі што кажаш, так я і пазнаць не магу;** [Пакутнік:] **Аднак жа даруй яму [Селяніну] на гэты раз.** [Д'ябал:] **Добра, я яму дарую, але цябе вазьму.** [Пакутнік:] **А згінь ты, прападзі!** (Жагнаецца і адыходзіць.) **Знайшоўся мне дабрадзеі.** Актуалізатарамі іранічнага ўжывання лексічных адзінак з'яўляюцца: для прыметніка **мудрым** – постпазіцыйны вербальны кантэкст (словы Селяніна **бо калі што кажаш, так я і пазнаць не магу**), а

* На думку І.Я. Лепешава, **чы** можна лічыць украінізмам або польскім словам (czy – ці) [6, с. 118].

для назоўніка *дабрадзеі* – прэпазіцыйны вербальны кантэкст (словы Д’ябла *але цябе [Пакутніка] вазьму*).

Звароткі. Селянін, звяртаючыся да Д’ябла, міласціва просіць таго: *Да галубенка ты мой, да кукалачка ты мой, зязюлечка ненаглядная, да ты ж маё ні сёе, ні тое, да даруй жа гэтак разочак*. Выдзелены складаны зваротак семантычна разнапланавы: першая яго частка – “лагодная” (*да галубенка ты мой, да кукалачка ты мой, зязюлечка ненаглядная*), а другая, кантрасная, – “неадабральная” (фразеалагізм *ні сёе ні тое* ‘такі, што цяжка сказаць, кім ён з’яўляецца’). Такія звароткі-кантраснывы сведчаць аб уменні селяніна-мужыка тонка іранізаваць (нават з таго, у каго просіць літасці – ненавіснага яму Д’ябла). Апрача таго, камічнае ўражанне ў чытача (слухача) выклікае насычанасць рэплікі дэмінутыўнымі формамі [8, с. 56-57].

Камічна афарбаваным з’яўляецца зварот Пакутніка да Селяніна: *А як жа, вяльможны пан, перабіраць будзеш, трэба б было пакласці яе [дуду] на сталае...* Вылучаны выраз успрымаецца як кантрасныў-алагізм: вядома, што Селянін – бедны, а вяльможны пан – багаты.

Экспрэсіўна зніжаныя адзінкі. Такія адзінкі выклікаюць камізм, паколькі не адпавядаюць эстэтычным патрабаванням моўнай нормы. Гэта могуць быць:

а) лексемы: [Селянін:] *Смярдзюх! Пайшоў ты вон! Я без цябе з гэтым панічком разгаваруся*; [Селянін:] *Ідзі проч, смярдзюх! Я не выцерплю, калі табе ў морду дам, а што маўчаць без цябе патрафлю*. Тут ужыты зніжаныя экспрэсівы: *смярдзюх* – зневаж. ‘паганец’, *вон!* – зневаж. ‘прэч!’, *морда* – праст. груб. ‘твар’;

б) выразы-праклёны: [Селянін:] *Ох, каб вам скулле горла растачыла!; Каб вас нех д’яблы пабралі за такое свядэцтва*. Насычаны камічны эффект ствараецца канцэнтраваным ужываннем праклёнаў: [Селянін:] *Крычы! Каб табе ражон у горла ўлез, каб табе скула горла растачыла!*;

в) фразеалагізмы. У камедыі сустракаецца аказіянальны фразеалагізм: [Селянін:] *А гаварыць, да душы ж, не буду ані слоўца... так я і губу заткаю*. Фразеалагізм *губу заткаю* – праст. неадабр. ‘замаўчу’. Параўн. з узуальным устойлівым выразам *затыкаць* (заткнуць) *горла* (глотку) – праст. груб. ‘прымушаць замоўкнуць каго-н., не даваць гаварыць каму-н.’.

Параўнанні. З камічным эфектам ужываецца параўнальная канструкцыя, дзе рэма выражана заонімам, з дапамогай якога даецца адмоўная ацэнка персанажу: [Селянін:] *А я як пачую – аж яна [жонка], упіўшыся, у карчме пад лаўкаю, як свіння, качаецца...*

Выклічнікі. Яны з’яўляюцца экспрэсіўным сродкам маўлення і выражаюць камічны эффект (у маўленні Д’ябла) пры канцэнтраваным ужыванні: *Але, а, а, а...; Але, а, а, а...* Рэплікі Д’ябла, якія складаюцца з адных выклічнікаў і часціцы *але*, успрымаюцца чуйным на слова селянінам Дзёмкам як пустаслоўе, пра што сведчыць яго рэпліка-ацэнка: *Ага, ту на цябе! Усё толькі кажаш: а, а...*

Комплекснае ўжыванне вербальных сродкаў камічнага. Такія сродкі ствараюць камічны эффект, калі з’яўляюцца адмоўна ацэначнымі або ўспрымаюцца як ненарматыўныя, напрыклад:

1. [Селянін:] *Аднак заклад датрымаць трэба, бо з д’яблам жартаваць не патрафлю*. Ашукаў жа ён мяне, каб то можна было, і закладу, да ён не адступіць. Вот бяда! Не а цяжкую то, праўда, рэч тут ідзець. Маўчаць, здаецца, патрафлю. <...> *Тагды ж я сабе статку накупляю, пану, што вінен, аддам, і яшчэ на гарэлку, з малацьбы ідзя, напіцца застанецца*. Арандатар *тагды не скажаць, што не дам*.

Ох, каб ён **тагды** сказаў, што не дам, то бы я яго ў **морду**, у **морду**, або адною рукою за **пэйсахі**, а другою паказаў бы грошы. (Размаўляючы, паказвае, як бы ён біў Яўрэя.) І суседзі **тагды** будуць мне кланяцца, калі **абачуюць**, што я багаты. А Герасім, хоць мой вялікі непрыяцель, аднак спадзяюся, што **будзець** кланяцца, каб я толькі яму на чынш грошы пазычыў. Ды нет! Не **вырвець**. З'есць чорта — не дам... Не дам, хоць бы і з'еў. Няхай розуму навучыцца. І д'ябла ўжо чорт **нясець**; трэба **губу затыкаць**. Ужо мусіць быць тая гадзіна. У рэпліцы Селяніна комплексна ўжыты: частковая іншамоўная ўкрапіна (паланізм *паграфлю* 'змагу' ў беларускамоўным напісанні), ненарматыўныя формы (умоўныя дыялектызмы) **ідзець**, **тагды**, **скажаць**, **абачуюць** ('адчуоць'), **будзець**, **вырвець**, **нясець**, зніжаны экспрэсіў **морду**, няпоўная іншамоўная ўкрапіна **пэйсахі** (стараж.-яўр. 'доўгія раскудлачаныя валасы'), фразеалагізм з неадабральнай канатацыяй **губу затыкаць** (праст. неадабр. 'замаўкаць').

2. [Селянін:] А пан, аднак, на тое не глядзіць, ды ўсё крычыць: "Заплаці, з **курвы сын!** Заплаці, **вужава кроў**, мужык!" **Ага ту, агу ту**, на цябе. Адам, Адам, як ты нас пагубіў! **Ох, каб то я, я, я...** Вербальныя сродкі камічнага — лаянкі выраз з **курвы сын**, апэначна зніжаны зваротак **вужава кроў**, рэдуплікаты са значэннем ушчування, папроку **Ага ту, агу ту**, выраз **Ох, каб то я, я, я...** (спалучэнне выклічніка **ох**, часціц **каб**, **то**, трыплікаванага асабовага займенніка **я**).

3. [Селянін:] **Трэці раз за мной, пане д'ябле!** Ужо цяпер ані на хлопцаў, ані на панічоў уважаць не буду. Няхай яны сабе хочуць, так **робюць**. Хоць бы сабе і на **галаве хадзілі б**, то ані паўслаўца не скажу; а яны сабе хоць голavy няхай **круцюць**, я маўчаць буду, а ў духу смяяцца: **ха, ха, ха...** калі што смешнага рабіць будуць. А так я і **губу заткаю** і вочы завяжу. Камічны эффект дасягаецца ўжываннем "алагічнага" зваротка-кантрастыва **пане д'ябле** (**пане** — форма ветлівага звароту да асоб, якія належалі да прывілеяваных слаёў грамадства; **д'ябле** — форма клічнага склону назоўніка **д'ябал** 'злы дух'), умоўных дыялектызмаў **робюць**, **круцюць**, трыплікаванага гукапераймальнага выклічніка **ха**, фразеалагізмаў з неадабральнай канатацыяй **на галаве хадзілі б** — 'вельмі сваволілі б, дуралі б' і **губу заткаю** ('замаўчу').

4. [Селянін:] **Да ўжо ж пацугаюся...** **Ох, ох**, забыўся, прападзі ты! **Эге, эге!** Якое ты, **панічок**, казаў рэчы? Вербальныя сродкі камічнага — канцэнтравана ўжытыя выклічнікі-рэдуплікаты **ох, ох, эге, эге**, зваротак-дэмінітыў **панічок** (у дачыненні да Д'ябла).

5. [Яўрэй (вырываецца і, уцякаючы, крычыць):] **Ой, ой, ой!** **Вэй мір, цорны год на табе!** У функцыі камічнага ўжываюцца трыплікаваны выклічнік **ой** і іншамоўныя ўкрапіны (частковая **вэй мір** і кантамінаваная **цорны**).

Заклучэнне

Такім чынам, для дасягнення камічнага эфекту ў п'есе выкарыстоўваюцца розныя вербальныя сродкі (найперш ідыялектныя клішэ, умоўныя дыялектызмы, іншамоўныя ўкрапіны). У рэалізацыі моўнымі сродкамі камічнай экспрэсіі важную ролю адыгрываюць актуалізатары, а ва ўзмацненні яе — інтэнсіфікатары.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры : вучэб. дапам. для філал. фак. выш. навуч. устаноў / склаў А.Ф. Коршунаў. — Мінск : ДВПВ Міністэрства асветы БССР, 1959. — 473 с.
2. Беларуская дакастрычніцкая драматургія / [уклад, падрыхт. тэкстаў, уступ. артыкул і камент. Лаўшук; рэд. Ю.С. Пшыркоў]. — Мінск : Навука і тэхніка, 1978. — 536 с.

3. Хрэстаматыя па гісторыі беларускага тэатра і драматургіі : у 3 т. / Бел. ун-т культуры; / укладанне, рэдакцыя тэкстаў, уступныя артыкулы і каментарыі А.В. Сабалеўскага. – 2-е выд., пашыран. і ўдаклад. – Мінск : Беларуская навука, 1997. – Т. 1 : Ад вытокаў – да пачатку XX стагоддзя. – 444 с.
4. **Лаўшук, С.С.** Гарызонты беларускай драматургіі / С.С. Лаўшук. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – 412 с.
5. **Усікаў, Я.** Беларуская камедыя: (ля вытокаў жанру) / Я. Усікаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1964. – 199 с.
6. **Лепешаў, І.Я.** Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора : у 2 ч. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Народная асвета, 1981. – Ч. 1. – 159 с.
7. **Жураўскі, А.І.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі ; рэд. М.Р. Суднік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1967. – Т. 1. – 372 с.
8. **Рагаўцоў, В.І.** Канцэнтрацыя вербальных сродкаў – як адзін з універсальных спосабаў выражэння камічнага / В.І. Рагаўцоў // Избранные труды ученых МГУ им. А.А. Кулешова; под ред. М.И. Вишневого. – Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2003. – С. 54–61.